

Gereben Ferenc: Másfél évtized a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Olvasáskutatási Osztályán. Részletek a szerző életinterjújából*

KMK-s lettem...

(...) Harminchárom évvel ezelőtt történt, hogy eljöttem a SZOT Központi Iskoláról, ahol a vezetőséggel erősen megromlott a kapcsolat, és 1977 legelején beléptem az Országos Széchényi Könyvtár külön igazgatású részlegébe, a Könyvtártudományi és Módszertani Központba. (Az intézményt a szakma röviden csak KMK-nak becézte.) Az Olvasáskutatási Osztály munkatársa lettem. Úgy éreztem, hogy végre hazataláltam, és letettem arról, hogy a továbbiakban olyan munkahelyekkel kísérletezzem, amelyek az akkori rendszer ideológiájával és erkölcsével túl közeli kapcsolatban állnak. A Széchényi Könyvtárban, azon belül a KMK-ban már korábbról is jól ismertem a kollégákat, hisz szinte folyamatos munka- és konzultációs kapcsolatban álltunk, és ismertem az igazgatót is, aki felvett engem. Papp István híres volt arról, hogy felvételnél mindenkit el akart riasztani az odameneteltől, ezért a munkahely hátrányos oldalait szerette hangsúlyozni. Ez volt az ő sajátos szűrési módszere, amit az én esetemben is alkalmazott olyanformán, hogy kevesebb fizetést tud adni, mint amennyit a SZOT-iskolán kaptam, és érzékeltette velem, hogy nem tartja egészen normális dolognak, hogy én havi 500 forint mínuszért is elmennék hozzájuk. (Az idő tájt persze 500 forint még pénz volt!) Mivel tudtam, hogy Papp Pista egy időben - néhány évvel előttem - ugyancsak Pannonhalmára járt a bencés gimnáziumba, elmondtam neki bizalmasan, hogy én mindenképpen szabadulni szeretnék a SZOT-iskola elvtársi légkörétől, és ez megér nekem havi 500 forintot. Ezt akceptálta, és fölvetett. (...)

Az Olvasáskutatási Osztály

A KMK akkoriban kiváló szellemi műhely volt. Különböző részlegei mellett 1968-ban alakult egy olvasáskutató osztálya is. Nekem, a könyvszakmai olvasáskutatónak korábban is szoros szakmai nexusom volt velük. Kölcsönösen lektoráltuk egymás kéziratait (ezek akkori szokás szerint honorárium nélküli, kollegiális szolgáltatások voltak, amelyek akár egész napos megbeszélésekbe torkolltak), később recenzáltuk is egymás kiadványait. Azzal kellett volna kezdenem, hogy már az egyetemről is ismertük egymást. Kamarás Pista egy évfolyammal járt fölöttem az ELTE magyar-könyvtár szakán, vele találkoztunk időnként az Egyetemi-templom konferenciabeszédein, és vele tanakodtunk annak idején, hogy meddig mehetünk el jó lelkiismerettel a KISZ-funkciók vállalásában. Nagy Attila egy évfolyammal alattam járt az egyetemen, ő eredetileg pszichológus volt, és amikor lehetett, elvégezte a szociológia szakot is. (Ezt Kamarás Pista is megtette.) Az osztályvezető kezdetben egy nálunk idősebb kolléganő, Gerő Vera volt, ő képviselte a KMK-s jogfolytonosságot és az ideológiai megbízhatóságot, de nagyon kollegiális volt, és a fiatalabb korosztállyal végig jó kapcsolatot tartott. (...)

Az olvasás- és művelődésszociológiához kezdetben senki nem értett igazán, menet közben dolgoztuk bele magunkat... Ez egyben kicsit feltaláló munka is volt, ez volt a szép benne! Én 1967-ben kezdtem az olvasáskutatást, még a könyvszakmában, Mándi Péter "szárnyai alatt". De az igazi műhely a KMK-ban alakult ki 1968-tól, azért is akartam odakerülni. Azért nem voltunk teljesen hályogkovácsok sem. A KMK vezetése, amikor napirendre került az osztály megalakítása, megbízta Szelényi Ivánt, aki az MTA frissen alakult szociológiai

kutatócsoportjában dolgozott, hogy a nemzetközi szakirodalom alapján készítsen egy összeállítást az olvasás- és irodalomszociológia helyzetéről. Akkor ez még meglehetősen soványka tudomány volt. (...) Nagy Attila pedig - közös kutatásuk révén - az akkor már jó nevű Halász László művészetpszichológust kötötte be műhelyünk szellemi áramkörébe.

De a KMK-nak volt egy belső erőforrása is az olvasáskutatást illetően, és talán ezt illetet volna elsőként említenem. Ughy Jenő, a recski munkatábort is megjárta kollégánk végezte az első falusi olvasásvizsgálatot Magyarországon, még 1964-ben, egy időben Mándi Péter országos reprezentatív felméréssel. Mindkettőjük mintája egy 1961-ben megjelent (nyugat)német kiadvány volt: Rolf Fröhner: Das Buch in der Gegenwart¹.

Ughyt én személyesen már nem ismertem, mert pályára kerülésem évében, 1967-ben halálos közlekedési balesetet szenvedett. De ránk maradt felméréseinek kutatási jelentése: Ezer falusi lakos és a könyv², és ez termékenyítőleg hatott a KMK olvasáskutatási osztályának, és több későbbi kutatásnak létrejöttére.³

S ha már megemlítettem Ughy Jenő recski múltját, hadd utaljak arra a talán nem véletlenszerű tényre, hogy a magyar olvasáskutatás megalapozói, kezdeti művelői közül többen a kommunizmus üldözöttjei vagy diszkrimináltak voltak (akár olyanformán, hogy egyesek közülük korábban maguk is hívő kommunisták voltak): Mándi Péter, Józsa Péter, Tánczos Gábor és Katsányi Sándor '56-os szerepvállalásuk miatt szenvedtek pályakorrekciót (Józsa és Tánczos többéves börtönt is); Polónyi Péter az ötvenes évek elején járta meg az ÁVH börtönét.

Amikor a hatvanas években elkezdtük Magyarországon az olvasáskutatást, szentül hittük, hogy a kultúra és a művészet emberibb dimenziót ad az életnek, és a diktatúrában is képes - bizonyos mértékig - szabaddá tenni minket! És az említett ötvenhatosok és recskiek is azért álltak rá a kultúrakutatás vonalára, mert azt gondolták: a kultúra maradt az egyetlen olyan terület, amelyet a hatalom nem tud százszázalékosan uralni. A művészeti alkotások nemcsak önmaguk miatt voltak fontosak, hanem mert figyelni lehetett bennük a sorok közötti, meg a képek mögötti rejtett politikai üzeneteket.(...) A kultúrának akkor sokkal fontosabb szerepe és több funkciója volt, és a maga módján pótolta a demokráciát, a szabadságot, sok mindent. (...) (...) 1977-ben, amikor én odamentem, Kamarás István volt az Olvasáskutatási Osztály vezetője. Harmincas éveink második felébe léptünk akkortájt, igazi termékeny, nyitottságra hajlamos életkorban voltunk. Egymáshoz való viszonyunk több volt mint kollegiális: inkább baráti volt, amit néha átszínezett az enyhe rivalizálás is. Nagyon jó személyiségű kolléganők egészítették ki az együttest: Bartos Éva, aki szemünk láttára vált egy szintén akkor bontakozó szakterület, a biblioterápia szakemberévé (most a KMK utódintézetét, a Könyvtári Intézetet igazgatja); és Havas Kati, aki a vérbeli könyvtárosok minden erényét képviselte, és aki a könyvtári tájékoztatásügy nagyasszonyaként vonult nemrég nyugalomba. És meg kell említenem Katsányi Sándort, aki viszonylag rövid ideig dolgozott az osztályon, de az együttgondolkodó műhelynek végig tagja maradt (és egy későbbi periódusban pedig vezetője is lett). Ő írta és szerkesztette az osztály közös művének, az 1979-ben megjelent Olvasásismeret című egyetemi jegyzetnek az olvasáspedagógiáról szóló részét. És persze még többen mások is megfordultak az osztályon, mert azért nálunk is volt fluktuáció, főleg a technikai segéderők sorában. Általában ők is nagyon jól beilleszkedtek a közösségbe, és később többen közülük (Jordán Kati, Szabó Zsuzsa) más részlegek oszlopos tagjai lettek. Részlegünk emellett népes "klientúrával" dolgozott: a felmérésekhez sok kérdezőbiztosra, interjúkészítőre, adatfeldolgozásban segítő munkatársra, szakértőre stb. volt szükség, s ezeknek színes csapata - többségük kreatív fiatal tanár, könyvtáros vagy szabadúszó - tovább gazdagította szellemi és kapcsolati tőkénket. (Két külső munkatársunk, Heit Gábor és Vidra Szabó Ferenc később belső munkatárssá is vált.)

"Kötelező" és "szabadon választott" - KMK-s módra

Egyébként nem csak közvetlen osztályos társaim és az osztály körül rajzó külső munkatársak jelentették a jó kollegiális környezetet, a KMK többi osztályán dolgozó társainkkal is jó kapcsolatunk volt. A KMK többi osztályán a megjelenő új könyvekről szerkesztettek tájékoztatót a könyvtárak számára; a könyvtárügy nemzetközi irodalmát szemlézték; könyvtártudományi szakkönyvtárt üzemeltettek; a könyvtári hálózatoknak adtak módszertani tanácsokat; az új könyvtári eszközöket, a bontakozó könyvtári informatikát szakértették; és intenzív szakmai továbbképzéssel is foglalkozott egy osztály. Szóval egy olyan többhúrú hangszer volt ez a régi KMK, ahol a különböző szakterületek jól kiegészítették, kisegítették egymást, és ahol sokat lehetett a kollégáktól tanulni. Kiváló emberek vettek minket körül: Sallai István, a magyar közművelődési könyvtárügy nagy öregje; Fodor András költő és "kapcsolat-kovács"; Vargha Balázs, a Csokonai-monográfus és a televízió akkori ifjúsági kulturális műsorainak játékmestere; Kövendi Dénes, a több generációs Eötvös-kollégista, aki széles körű nyelvismeretével segítette szakirodalmi tájékozódásunkat; Horváth Tibor, az egyetemen ifjú tanárom, aki Amerikába is eljutott szakmai tapasztalatszerzésre (ez akkor még nagyon nagy szó volt!); Bereczky László, aki az Új Könyvek szerkesztőségének irányítása mellett egy kulcsregényt is írt; Urbán László, aki a könyvtáraknak adott építési és berendezési tanácsokat, de közben Mátyás király könyvtárát (és később a Stonehenge titkát) kutatta. Kortársaim se voltak szürke hivatalnokok: Fogarassy Miklós módszertanos munkája mellett Mészöly Miklós baráti körének volt a tagja, máig képzőművészeti esszéket ír és befogadás-vizsgálatainkba is bedolgozott; Sárdy Péter felméréseink matematizálásában segédkezett (és hatalmas Playboy-gyűjteménye volt!); Lakatos András és Vajda Kornél - Fodor András révén - Fülep Lajos szellemi köréhez tartoztak; Kulcsár Szabó Ernő akkor recenziókat szerkesztett, később az irodalomtudomány akadémikusa lett; Cholnoky Győző, aki később a kisebbségi kérdés szakszerkesztője (és 2005-ös könyvem kiadója) lett; Mezey László Miklós, akivel KMK-s éveim második felében akadt fontos, a határon túli magyarokat célzó közös vállalkozásunk. És még hosszan folytathatnám a felsorolást, például azoknak a kedves kolléganőknek a nevével, akik kedvességükkel, megértő figyelmességükkel elhitették velünk, hogy fontos és okos dolgokat mondunk, holott ha jobban figyelünk rájuk, kiderült volna, hogy tőlük időnként még fontosabb és okosabb dolgokról hallhattunk volna... Ami ennek a munkahelyi környezetnek a lényegéhez tartozott: mindenki elvégezte a munkaköri (szerkesztői, tanácsadói, szakértői stb.) feladatát, de ezen kívül volt még valami értelmiségi foglalkozása vagy hobbija. (Hogy melyik volt fontosabb a számára, az személyenként és korszakonként változhatott.) Mondhatni, hogy a munka "kötelező" és "szabadon választott" szférája nálunk, olvasáskutatóknál esett leginkább egybe, hiszen nekünk megadatott, hogy egy frissen kialakult hobbitevékenység lett a hivatásunk. A mi esetünkben főleg a határterületek (befogadás-, érték- és vallásszociológia) felé való egyre merészebb kalandozások jelentették főként az érdeklődés pluralizmusát.

Erre a munkahelyre nagyon-nagyon sok szeretettel emlékezem vissza! Mert intellektuális, nyitott, és egyúttal baráti és szolidáris légköre volt, ami manapság - hogy is mondjam? - kevéssé szokott kibontakozni. Mert azért kell, hogy az emberek beszélgetni tudjanak néha egymással! Az előtte és utána lévő összes munkahelyem egyike sem volt olyan interaktív szellemi műhely, mint a KMK! Olyan termékeny, kávézás közben lebonyolított eszmecserekre sehol nem emlékszem, mint amilyeneket a Múzeum utca meglehetősen omlatag épületében

folytattunk egymással szakmáról, politikáról, művészetről, nemzetközi helyzetről, saját problémáinkról.

Máig fel-felmerül bennem a kérdés, hogy ez a heves kommunikációs aktivitás nem volt-e egyúttal némileg pótcselekvés is: kárpótlás azért, hogy a morális értelmiségi magatartás ki volt szorítva a társadalom irányításának valódi színtereiről. Tartok tőle, hogy ilyen értelemben tevékenységünknek és az egész KMK-s létünknek volt bizonyos pótcselekvés jellege. A boldog felelőtlenség és a viszonylagos szabadság állapotában éltünk. Hierarchizáltságunk puha és baráti volt: az igazgatóval, mármint Papp Pistával is lehetett vitázni, sőt veszekedni, és ez nem ment vérre. Általános volt a szakmai és (talán kissé szűkebb körben) a politikai vélemények őszinte kinyilvánítása, és ez így együtt a kreativitás jóleső érzésével töltötte el a KMK-sokat. Tény viszont, hogy ez a közösségi szellemű munkahelyi élet, valamint a nyolcvanas évek újpalotai (negyed évszázadot töltöttem ezen a lakótelepen) egyesületalapító civil buzgalma fékezte szűkebb értelemben vett szakmai munkámat. Mégis, ha felmerülne a kérdés, hogy jobb lenne-e, ha a jelenlegi mintegy 250 szakmai publikációm helyett, mondjuk, 300 lenne, de kimaradtak volna az életemből azok a jó kis eszmecserék és demokratikus "izomgyakorlatok", no meg az akkor lényegesen sűrűbben (és nem csak szakmai utilitarizmusból) forgatott olvasmányok, nem valószínű, hogy igennel szavaznék...

Ez a Kálvin tér sarkán álló Múzeum utcai épület - azóta lebontották - egykor jobb napokat látott, a mi időnkben azonban már lépcsőháza és egyes nagyobb szobái alá voltak dúcolva, és erősen romladoxott. Szobáink sötétek voltak és zsúfoltak. Utolsó állomáshelyünkön az egész osztály gyakorlatilag egy nagyobb szobából állt, amelyet könyvespolcokkal bokszosítottunk. És ráadásul dohányosok is akadtak az osztályon, például én is, akik a közös légtért - eléggé el nem ítéhető módon - gátlástalanul telefüstölték. Akkor ez még ugyanis nem számított olyan főbenjáró bűnnek, mint manapság... Egyik költözés után Kamarásnak is jutott egy külön kis szoba, állandóan hallottuk onnan az írógép kopogását... A "tartalom és a forma" tehát nem esett egybe: mi egy ilyen omladozófélben lévő épületben szakmai nővumokon dolgoztunk fiatalos lendülettel! És aztán fölkerültünk később a Széchényi Könyvtárral együtt a Várba, fényes és tágas környezetbe, gyönyörű kilátással a Dunára, és oda lett a kollegiális légkör. Persze nem csak a költözés miatt...

Elmesélném az egyik ilyen reggeli kávézásunk történetét. Még a hetvenes évek vége felé történt, október 23-a volt. Szóba került a forradalom. Épp készültünk befejezni a kávézást, amikor átjött hozzánk valamiért Horváth Tibor kollégánk a szomszéd osztályról. Valamelyikünk megkérdezte tőle: "Tibor, te hol voltál '56-ban? Egyetemista voltál még?" Erre a kollégánk leült közénk - fekete, tapadós műbőr foteleink voltak - és elkezdett mesélni. Ez volt délelőtt olyan fél tízkor, és kb. délután 2 és 3 között álltunk fel. Elmondta, hogy október 25-én ott volt a Kossuth téren. Elmesélte, hogy egy magasra emelt nemzeti zászlót követve és a Szózatot énekelve hogyan indult el a tömeg az orosz tankok felé, azután hogyan dördült el a végzetes sortűz, társaival hogyan gyűjtötték teherautókra a sérülteket meg a halottakat, hogyan szállították el a kórházakba stb. Beszélt arról a már november 4-e után történt esetről, amikor a Jogi Kar épületében ellenálló egyetemistákat (őt is) letartóztatták az oroszok, és a köztük lévő Füzéki Istvánról, a fiatal könyvtárosról, aki orosz szakos is volt, és oroszul "visszafasiztázta" az oroszokat! Ez - mint azóta tudjuk - az életébe került... (...)

Az első évek munkafeladatai

Mindjárt odamenetelem után nagy közös munkába fogtunk, és Kamarás Istvánnal, Katsányi Sándorral, valamint Nagy Attilával megírtuk, illetve szöveggyűjteményszerűen összeszerkesztettük az Olvasásismeret4 című kézikönyvet, amely mondhatni, évtizedeken át egyetemi tankönyv volt. Én az olvasásszociológiai részt állítottam össze, Nagy Attila az

olvasáspszichológiát, Katsányi pedig az olvasáspedagógiát. Kamarás pedig az egészet összeszerkesztette, és pedagógiai jellegű kérdésekkel látta el...

1978-ban kaptam egy nagy felmérési feladatot: ezer fős országos reprezentatív mintán végeztem kérdőíves felmérést az olvasási szokások, a könyvtárhasználat és a házikönyvtárak nagyon alapos feltérképezése céljából. Nagyon hosszú kérdőív, bonyolult feldolgozási processzus... Ez volt az első munkám, amelynek adatait számítógéppel dolgoztattuk fel, korábban optikai lyukkártyákat és még primitívebb módszereket alkalmaztunk. Évekig dolgoztam ezen a vizsgálaton, tanulmányok sorában, végül egy KMK-s kötetben ismertettem a tanulságait.

Volt még számos kisebb feladatom, közülük egy rendhagyó munkáról szeretnék kissé részletesebben szólni. Készítettem egy utólag hangosított dokumentumfilmet az egyik bakonyoszlói olvasótáborunkról, amatőr technikával. Az olvasótábor-mozgalmat nem mi, hanem a fiatal írók találták ki, de a mi műhelyünk is éveken át nagy energiákat fektetett ebbe a tizenéves, hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatását célzó sajátos programba. A hangsúly a hátrányok csökkentésén, egy másfajta életmód-modell közvetítésén, és nem az olvasáson volt; az olvasás csak egyik eszköz volt a program megvalósításában. A fiatalok többnyire szakmunkástanulók, intézeti gyerekek, cigánygyerekek voltak, szóval tényleg hátrányos helyzetűek... Tíznapos volt egy ilyen tábor, a program előre össze volt állítva... Ennek főszerzője és lelki motorja Kamarás Pista volt... Mi többiek lelkesen segítettünk, ki többet (mint például Havas Kati és Nagy Attila), ki kevesebbet. Nekem ebben nem volt fontos szerepem, talán ezt a filmet leszámítva, mert ezt "oktatófilmként" hosszú évekig vetítettük a későbbi (már fiatal könyvtárosoknak szervezett) táborokban is... A negyven-ötven fős tábor csoportokra volt osztva, mi voltunk a csoportvezetők. Ők vezették a napi tematikus foglalkozásokat, és voltak extra programok: táncház, filmvetítés, népművészeti tárgyak készítése stb. Este mindig összegeztük az aznapi külső-belső történéseket, ekkor az egész társaság együtt volt. Eközben persze pedagógiai nézeteltérések is adódhattak. Többször előfordult, hogy a gyerekek is egy idő után megunták a sok általunk kitalált kötött programot, amelyben reményeink szerint saját szabadságukat és kreativitásukat kellett volna megélniük, no meg azt, hogy nekik a felnőtteket minden áron tegezni kellett az oldott légkör érdekében. És néhány nap után rendre föllázadtak. Olyan hevesen akartuk jobbítani és értékekkel gazdagítani őket, hogy a gyerekek ezt megsokallták! Általában az ötödik-hatodik napon volt a lázadás. Akkor mindig megállapítottuk, hogy ezt a túlhalmozó (túlkompenzáló?) értelmiségi attitűdöt le kéne szállítani a realitások szintjére, aztán a következő évben ugyanúgy folytattuk... A kudarcoknak és a jóval számosabb sikerélménynek ez az eleven és színes együttese nagyon tanulságos és emlékezetes volt! (...)

A későbbi olvasótáborokat már fiatal könyvtárosok számára szervezte az osztály, afféle vezetőképző jelleggel. Ezekről Kamarás Pista és Nagy Attila hivatott elsősorban beszámolni, akik e vállalkozás fő terheit viselték.

A Havel-ügy, "és ami utána következik"

(...) 1979-es noteszem segítségével a napját is meg tudom határozni: október 29-én történt, hogy az osztályunkat meglátogatta Könczöl Csaba, akit régebről többen is ismertünk. Öten voltunk benn akkor a munkahelyen, négy főállású és egy szerződéses kollegina... (...) Azzal jött hozzánk Csaba, hogy biztos tudjuk, hogy Csehszlovákiában letartóztatták Václav Havelt meg több társát, a Charta 77 szóvivőit. Ez ellen tiltakozni kellene, ő hozott egy ilyen levelet, amelyet már többen aláírtak.

Utólag megtudtuk, hogy kétféle tiltakozó levél volt, attól függően, hogy melyik magyar vezetőnek címezték: az Elnöki Tanács elnökének vagy a pártvezetésnek. (...) Könczöl csak az

egyiket hozta magával (...), úgy emlékszem, hogy az elnöknek szólót. (...) Amikor Könczöl ott ült velünk a dohányzóasztalnál, átéreztem, hogy ez itt most a civil kurázsi nagy pillanata! Mert hát a tiltakozással persze hogy egyetértettünk, de hogy alá merjük-e írni? Az ember úgy van, hogy a másik előtt is szégyelli, ha ő most nem írja alá. (...) Nem sok hezitálás után úgy döntöttünk, hogy aláírjuk mind a négyen, akik az asztalnál ültünk: Bartos Éva, Kamarás István, Nagy Attila és én. (A szerződéses kollégánőt nem hívtuk oda, különben is menni készült: az ő helyzete volt közülünk a legsérülékenyebb.) Emlékezetem szerint akkor nem éreztem félelmet. Akkor mi úgy éreztük, hogy ez civil kurázsi dolga, és hogy egy demokráciáért küzdő cseh polgár bebörtönzése elleni tiltakozás - áttételesen - annak a kinyilvánítása, hogy ez az önmagát szocialistának nevező rendszer egyre jobban kifulladt, politikailag, gazdaságilag, ideológiailag és erkölcsileg is egyre tarthatatlanabbá válik. És hogy nemcsak Csehszlovákiában, hanem nálunk is demokratizálni kellene! (...) Az aláírás után megvolt az a kifejezetten jó érzésem, hogy végre valamiben - ha már erre lehetőséget kaptam - én is megmondtam a magamét! És nem lapítottam, sunyítottam, mint korábban, és az emberek általában, mert a diktatúrák erre szocializálják alattvalóikat...

Azt viszont följegyeztem, hogy két nappal később, október 31-én, a Szabad Európa Rádió beolvasta a két levél összes aláíróját, feljegyzéseim szerint 184 nevet. (Nagy Attila emlékei szerint már az aláírásunk estjén beolvastak minket, de azt én nem hallottam.) Amikor meghallottam a nevünket, arra gondoltam, hogy ezt nem fogjuk megúszni következmények nélkül... (...)

A hatalom nem reagált azonnal. Várta, hogy az aláírókban - az idő vészterhes múlásával - az elszántságot alámossa a félelem. Vagy talán tanácsstalanok voltak, hogy mitévők legyenek? Aztán híre ment, hogy kezdik számon kérni az aláírásokat, az aláírókat különböző fórumok elé citálják Aki párttag volt, azt a kerületi pártbizottságra hívták be, aki vezető beosztású, azt a minisztériumba, valamelyik miniszterhelyettes elé. Az én "kihallgatásom" a munkahelyemen történt. 1979. november 22-én délután behívtak az igazgatói irodába, és ott egy minisztériumi főosztályvezető és a saját igazgatóm beszélgetett el velem. Az igazgatóm, Papp Pista - említettem már - egykoron pannonhalmi diák volt, a miniszteriális elvtársat pedig Villangó István "alakította", aki viszont az Eötvös Kollégiumban volt egy ideig a szobatársam. Olyan volt, mint egy Jókai regényben - egészen addig, amíg meg nem szólaltak! Mondandójuk lényege az volt, hogy vonjam vissza az aláírásomat. (...) Ez egy hivatalos, számonkérő "elbeszélgetés" volt, és nagyon kínosan alakult. De nem csak számomra, érezhetően számukra is. Szerepzarba kerültek, és egymás jelenlétében nem mertek átkacsintani az asztal másik oldalára, mármint ahol én ültem. (...) Én tettem némi engedményt: azt mondtam, hogy annak nem örülök, hogy a Szabad Európa leköszölte az aláírókat, arról nem volt szó. De emellett végig kitartottam, hogy nem vonom vissza.⁵ A beszélgetés végül eléggé feszült hangulatban zárult. A kollégáknak utána úgy számoltam be, hogy az igazgatónk úgy viselkedett, mint a Híd a Kwai folyón című bestsellerben az angol ezredes, aki nem engedte az övéinek szétlőni azt a hidat, amelyet ő fogolytársaival - kényszermunkában - az ellenségnek épített... Megbántottságomban akkor még nem értettem viselkedésük rugóit, de ma már - Papp Pista esetében - világos számomra: ő a KMK-t és az ott folyó szakmai munkát akarta megvédeni (elvégre a kis munkahelyről négyünk mellett még Fogarassy Miklós is aláíró volt!) a bosszúra éhes hatalomtól.

Ehhez még hozzá kell tennem egy fontos dolgot: ebben az országban a rendszerváltozáskor és azóta sem hangzott el sok bocsánatkérés. Az egyik ezekből Papp Pistáé volt, aki 1989 nyarán - a keszthelyi könyvtáros vándorgyűlés nagy nyilvánossága előtt - megkövetett minket, egykori aláíró beosztottjait. (...) Bár azon a kínos beszélgetésen utaltam ugyan az aláírókat egykor majd igazoló jövőre, ezt azonban nem olyanfajta konkrétussággal képzeltem el, hogy még az én életemben megdől a kommunizmus. (...)

Persze amikor az "elbeszélgetés" úgy végződött, ahogy végződött, az ember abban már biztos lehetett, hogy a hatalom nem fogja ennyiben hagyni, és valami következménye lesz a dolognak. Nyilván leginkább az állásunkat féltettük, de kirúgásunkat a hatalom a nyugati nyilvánosság előtt talán nem akarta vállalni. (...) A mi esetünkben egy azonnali, és két késleltetett retorzióról tudok beszámolni. (...)

Az első a régi, jól bevált publikálási tilalom volt, illetve annak valamilyen furcsa, burkolt változata: főleg a neves társadalomtudományi folyóiratokra - például a Valóságra - vonatkozott, a szűkebb körű szakmai lapokra nem. (Volt egy kéziratom a Valóságnál abban az időben. Sükösd Mihály - mert épp közösen tartottunk előadást a József Attila Szabadegyetemen - személyesen adta vissza, és virágnyelven jelezte, hogy szívesen leközoelné, de "most nem aktuális".)

A másik, hogy - 1990-ig- nem kaptam állami ösztöndíjat nyugatra. Az első állami ösztöndíj tizenegy évvel az aláírás után "ért utol", miközben minden évben rendületlenül pályáztam Hollandiába. Majdnem ötven éves voltam, mire ezt a nagy kegyet: a kéthetes hollandiai ösztöndíjat kiemelték, és ehhez meg kellett dőlnie a rendszernek! (A rendszerváltozás után olvastam egy újságcikkben, hivatalos ember nyilatkozott, hogy nyomára bukkantak egy olyan titkos szankciónak, hogy ez volt a kollektív büntetés az állami alkalmazásban lévő aláírókkal szemben.) (...)

A harmadik típusú retorzió az volt, hogy mi, az Olvasáskutatási Osztály azután "fekete fenekűek" lettünk. Elindult a miniszteriális eredetű, de más forrásokból is táplálkozó vegzatúra, amely az osztály bedarálását célozta. Igazgatócsere is történt, az új igazgatónak nem volt szívügye, hogy megvédjen minket a hatalomtól. Azután hozzájöttek ehhez még az olvasótáborokkal kapcsolatos és évenként ismétlődő feljelentések is, amelyek súlyosbították a helyzetünket. (...)

A nyolcvanas évek első felében, amikor az osztály fennmaradásáért folyt a küzdelem, éppen újraolvastam Kazinczy pannonhalmi utazásáról készült leírását. Ebben találtam a történetet, amely szerint a pannonhalmi főapát 1809-ben nem volt hajlandó hadisarcot fizetni a Győr alatt győztes franciáknak, és ezért csapataik feldúlták az apátság majorságait és gazdasági épületeit. Kazinczy egy lapidáris mondattal helyesli a bencés főpap ellenállását: "Szenvedni erőszakot nem rút: rút megegyezni elkövetésében." Ezt az idézetet írtam ki akkoriban munkahelyi kuckóm könyvespolcára. (...)

Közben meglehetősen "rút", személymegosztó praktikák zajlottak az intézetben, de a nyolcvanas éveket még a KMK-ban dolgoztam végig. (...) Az olvasáskutatási osztály közben meglehetősen szétzilálódott. Kamarás István helyzetét az új intézetvezetés ellehetetlenítette, így ő elment a Népművelési Intézetbe, Vitányi Iván kutatócsoportjába. Nem sokkal később beolvasztottak minket egy nagyobb osztályba, elvesztettük nevünket és önállóságunkat. Az új osztályvezető Katsányi Sándor lett, aki a nehéz körülményekhez képest a lehető legkorrektebben látta el feladatát, de nemsokára ő is távozni kényszerült. Aztán, a nyolcvanas évek második felében, Nagy Attila vezetése alatt a csoport visszakapta szervezeti önállóságát, de nevét nem: kutató tevékenységünket ezután "álnéven" végeztük. (...)

1985-86 telén - akkor már a Várba települve - egy újabb reprezentatív olvasásszociológiai, de az egyéb művelődési szokásokat is vizsgáló felmérést volt módomban végezni, amely értékrend- és vallásosságvizsgálattal is párosult. Szokás szerint ez is "egyemberes" kutatás volt, úgyhogy volt vele dolgom elég. Immár három hasonló módszerrel végzett országos vizsgálat eredményeit tudtam összevetni: Mándi Péter 1964-es, és a saját 1978-as és '85-ös felmérések adatait, amelyekből végső soron a kulturális érdeklődés az olvasás gyakoriságának csökkenése volt kiolvasható. Ezen kívül Nagy Attilával készítettünk egy újabb olvasásszociológiai szöveggyűjteményt is.6 (...)

Szólni kell röviden arról is, hogy a nyolcvanas években - csoport- és személyes szinten egyaránt - politikailag radikalizálódtunk. Kezdetektől volt kapcsolatunk a '81-ben induló Beszélő terjesztőjéhez, és rendszeresen vásároltuk és olvastuk ezt az illegális folyóiratot. (...) Később azután voltak közöttünk, akik a szerkesztők politikai vonalát követték, és voltak, akik egy értékonzervatívabb utat választottak. (Én az utóbbiak közé tartoztam.) Hatalmas lelkesedést váltott ki körünkben is a lengyel Szolidaritás 1980-as megalakulása. Jó szakmai és baráti kapcsolataink voltak a varsói nemzeti könyvtár olvasásszociológiai részlegének munkatársaival, kölcsönösen látogattuk egymás műhelyét. Életre szóló élményem marad az 1984-85-ös télre eső varsói utam. Néhány héttel korábban gyilkolták meg Jerzy Popieluszkót. Varsóba érkezésem után Janusz barátom rögtön elvitt a külvárosi Kosztká Szent Szaniszló templomhoz, ennek kertjében temették el a mártír papot. A méltóságteljes nemzeti gyász dramaturgiája szívbemarkoló és példaadó volt, és mindezt a kommunista hatalom ellenében a civil társadalom szervezte meg! (...)

Rendszerváltozás és a határon túli magyarok

A rendszerváltozást még az OSZK-ban éltem meg. Már ötvenes éveim felé jártam akkor, de családiról nagy demonstrálók voltunk, az 1988-as Szent László-napi nagy erdélyi tömegtüntetéstől kezdve rendszeresen jártunk a rendszerváltó nagy demonstrációkra, még félig betegen is. Mondhatni, hogy a rendszerváltást családi szinten, baráti körünkben egyaránt szívügyünknek tekintettük. (...) Ebből az időszakból azonban nemcsak a belföldi tüntetések és az egyre szabadabbá váló sajtó olvasmányáradatára emlékezem, hanem egy egészen kivételes hangulatú külföldi konferencia katartikus élményeire is! 1989 novemberében Tallinnban voltunk Nagy Attilával egy olvasásszociológiai konferencián: egy héttel a berlini fal leomlása után, és a baltikumi népek nemzeti újjászületésének euforikus eseményeinek közepette. A kelet-közép-európai résztvevők arca sugárzott, és izgalmasabbnál-izgalmasabb témák sora került napirendre. (...)

Soha életemben nem voltam párttag, (...) de '88-ban beléptem az MDF-be. Igaz, akkor még nem volt párt, csak ellenzéki mozgalom. Az OSZK-ban is, és lakóhelyemen, Újpalotán is meglehetősen intenzív MDF-es életet éltünk. (...) Ez egy lázas időszak volt, különösen '90 tavaszán, a választási kampány idején! Ma már kissé bizarrul hat talán, de magam is ragasztgattam a "Tavárisi konyec" feliratú plakátokat, el is tettem egyet emlékebe, az unokáimnak. (...)

A rendszerváltozás pillanataiban rendkívül felvillanyozott az a tudat, hogy most majd azok kormányoznak, akikre én is szavaztam, tehát megszűnt az évtizedek óta tartó másodrendűségi helyzetem. És hogy én is, aki "osztályidegenként" startoltam az életben, "hatalmi tényező" lehettem a saját hazámban! Hogy az országot olyan emberek kezdték el kormányozni, akik között több gyermek- és ifjúkori ismerősöm is volt, akiről tudtam, hogy talpig becsületes emberek. Félreértés ne essék, nem protekciót reméltem, a magam számára nem is kértem tőlük soha semmit, és nem vágytam vezető beosztásra sem, maradtam "mezei" művelődésszociológus. Egyszerűen csak elfogott az a jó érzés, hogy a hozzám hasonló emberek sem csak alattvalók lehetnek ebben az országban! Azután ez az eufória persze gyorsan alábbhagyott, és a gyilkos méretűvé váló belpolitikai küzdelem, Antall Józsefék módszeres, és sokszor alantas gyalázása nagyon elkésérített, és visszabillentett abba a bizonyos másodrendűségi tudatba. De ezt már nem tudtam olyan békésen és pusztán belső morális kompenzációval elviselni, mint korábban, mert aki egyszer felszabadultnak érzi magát, nehezen szokik vissza a kalodába. (...)

Ezek után talán meglepő, hogy amikor 1990-ben győzött az MDF a választásokon, akkor én másnap megírtam kilépőlevelemet az elnökségnek: hogy nem haragból, nem sértettségből, de

én most kilépek, és visszatérek a szakmámhoz. Most már politizáljanak azok, akiknek erre felhatalmazást adtunk. Hiszen ez is egy külön szakma, és én erre nem érzem alkalmasnak magam. (...) És teljes erőbedobással visszatértem a munkámhoz, aminek volt egy különös oka is: másfél évtizedes vágyálmom megvalósulni látszott! Szakmai életemnek ez az új, jól elkülöníthető szakasza a határon túli magyarokkal volt kapcsolatos. '91 tavaszán - a KMK-s olvasáskutató kollégákkal - kijutottunk Erdélybe felmérést végezni. Nos, bennem már a rendszerváltozás előtt erősen élt a szándék, hogy a magyarországi olvasási szokások sokéves kutatása után egyszer megvizsgáljam azt is, hogy mi a helyzet a határon túl. A hetvenes évek végén el is kezdtem egy munkát. Mivel kérdőíves felmérést akkor nem végezhattünk, kidolgoztam egy koncepciót, hogy a környező országok magyar szaksajtójának végigböngészésével kiszűrjük azokat az információkat, amelyek az ottani magyarok művelődési, olvasási szokásaira vonatkoznak, és ezekből megpróbálunk összeállítani valamilyen képet. Mezey László Miklós kolléga segítségével szerencsésen le is zajlott az adatgyűjtés (a Széchényi Könyvtárban megvoltak a külföldi magyar folyóiratok és lapok is), és elég szép számmal akadtak bennük kisebb-nagyobb felmérésekről készült beszámolók, könyvtári statisztikák stb. Mezey Laci jegyzetei és szemléi alapján a nyolcvanas évek elején szerkesztettem egy kötetet, amely azonban a minisztérium tiltása miatt ("a téma sértheti a szomszédos szocialista országok érzékenységét") csak két évvel később, 1985-ben jelenhetett meg.⁷ (...)

Térjünk vissza 1991 tavaszára, amikor a KMK-s kollégákkal először mentünk Székelyföldre felmérést végezni. Ez számomra történelmi pillanat volt: végre elérkezett az idő, hogy a kérdőíveinket határon túli magyar interjúalanyokkal is ki tudtuk tölteni! Ez korábban - bár a Vajdaságban próbálkoztam vele - szóba sem jöhetett, ez a történelmi változások nagy ajándéka volt. (...) Örökké emlékezetes marad számomra, amikor kollégáimmal - Lőrincz Judittal, Nagy Attilával, Vidra Szabó Ferencsel - kiszálltunk a székelyudvarhelyi tanítóképző előtt Attila Wartburgjából. (...) Néhány héttel később felméréseinket a Csallóközben is megismételtük, és Kocsis István barátunk segítségével Hatvan városában és környékén magyarországi kontrollvizsgálatot is végeztünk.⁸ (...)

Azután még évekig végeztem határon túli felméréseket, mert később sikerült kibővíteni ezeket a regionális vizsgálati pontokat. A folytatás legadekvátabb terepének a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete ígérkezett, ahol ifjúkori jó ismerősöm, Kiss Gy. Csaba volt az igazgató. Így azután másfél évtized után, 1992-ben elhagytam az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központját, amely addig számomra - bár Nagy Attilával való jó munkakapcsolatom máig megmaradt - már elveszítette régi fényét. A frissen alakult Teleki Intézet munkatársa lettem, amelyet Antall József hozott létre abból a célból, hogy a Kárpát-medence térségét, és köztük kiemelten a határon túli magyarságot tudományos eszközökkel vizsgálja. (...)

JEGYZETEK

1 Gütersloh, 1961. Bertelsman Verlag.

2 Budapest, 1965. OSZK-KMK.

3 Ughy Jenő halálának 20. évfordulóján, 1987 őszén a KMK emlékülést tartott, ahol erről a termékenyítő hatásról többszörösen is szó esett. Az emlékülés anyaga megjelent a Könyvtáros 1988. 4. számában.

4 Budapest, 1979. Tankönyvkiadó.

5 Mindezt aznapi feljegyzéseimet újraolvasva mondom, mert ilyen embert próbáló helyzetben az emlékezet különösen csalóka lehet.

6 Olvasás és társadalom. Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia. Budapest, 1992. OSZK-KMK.

7 A határon túli magyarság olvasáskultúrája. Budapest, 1985. OSZK-KMK.

8 Gereben Ferenc-Lőrincz Judit-Nagy Attila-Vidra Szabó Ferenc: Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Budapest, 1993. Közép-Európa Intézet.

* Az interjút Göbl Gabriella 2006 nyarán készítette az 1956-os Intézet Oral History Archívuma számára. Azóta a szöveget írásos jegyzeteim alapján korrigáltam és némileg átszerkesztettem. A KMK-ban töltött 1977-1992 közötti életszakaszt érintő saját szövegemnek itt - terjedelmi okokból - kevesebb, mint fele szerepel, és elhagytam az interjúkészítő közbeszólásait is. (A rövidebb-hosszabb kihagyásokat zárójelbe tett három ponttal jeleztem.) A közölt részek kiválasztásánál előnyben részesítettem a szorosabban a KMK-hoz, illetve az ott végzett munkához kapcsolódó részleteket.

A korábbi életszakaszok publikált részleteit lásd a Vasi Szemle 2009. 4. és 5. számában; illetve a következő kötetben: Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére (Szerk. Hegedűs Rita-Révay Edit) Szeged, 2007. 15-30. p.